

Анвар КУРГАНОВ

ИНГЛИЗ ТИЛИДАГИ ЮРИДИК ТЕРМИНОЛОГИЯНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Мақолада норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар матнида инглиз тилидаги юридик терминологиядан фойдаланиш муаммоси кўтарилади. Муаллиф юридик терминлар таснифини ҳамда уларга қўйиладиган талабларни, шунингдек ҳуқуқий тушунчаларни англатувчи терминларнинг асосий хусусиятларини ўрганади.

Калит сўзлар: ИНГЛИЗ ТИЛИ юридик терминологияси, терминларнинг таснифланиши, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ТИЛИ, ҳуқуқий термин, терминология, терминология система, ҳуқуқий маданият, прецедент, муқобил эквивалент, тасниф, қиёсий-илмий таулл.

В статье поднимается проблема использования английской юридической терминологии в тексте нормативно-правовых документов. Автор изучает классификации юридических терминов и требования, предъявляемые к ним, а также основные характеристики терминов, обозначающих правовые понятия.

Ключевые слова: английская юридическая терминология, классификация терминов, язык нормативно-правовых документов, правовой термин, терминология, терминологическая система, правовая культура, прецедент, соответствующий эквивалент, классификация, сравнительно-научный анализ.

The article studies the classification of law terms, the requirements for terms and terminology as a whole. General approaches to terms formation and the main characteristics of the terms denoting legal notions are reviewed.

Key words: English law terms and terminology, classification of terms, language of normative- legal document, legal term, terminology, terminology system, legal culture, precedent, appropriate equivalent, classification, comparative-scientific analysis.

Терминология фаннинг алоҳида. соҳаси сифатида тобора тадқиқотчилар эътиборини тортмоқда. Бу, биринчи навбатда, замонавий илмий билишнинг халқаро хусусияти ҳамда инсон фаолиятининг турли соҳалардаги тилга оид тўсиқларни бартараф этиш усули сифатида терминларни бирхиллаштиришга интилиш билан изоҳланади. Ҳар қандай замонавий фаннинг терминларсиз ва умуман олганда, терминологиясиз мавжуд бўлиши ва ривожланиши мумкин эмас. Терминлар илмий кашфиётларнинг моҳиятини белгилайди, ривожланаётган фан соҳаларининг мазмунини акс эттиради, фан ва техникадаги мавжуд ҳамда янгидан яратилган тушунчаларни ифодалайди, янги предмет ва

Анвар Курганов - ИИВ Академияси Тилларни ўрганиш кафедраси катта ўқитувчиси. e-mail: anvar-74@mail.ru

ходисаларнинг номлари бўлиб хизмат қилади.

Термин (лотинча *terminus* сўздан олинган бўлиб, чегара, чек, меъёр деган маъноларни билдиради) - махсус илмий маъно нозикликлари билан қўлланиладиган сўз ёки сўз бирикмаси.

У ёки бу тилдаги терминологиянинг ривожланиши жамият ҳаёти ва унда юз берадиган ўзгаришлар билан боғлиқдир. Янгидан ривожланаётган ижтимоий лингвистика соҳасидаги тадқиқотларнинг предмети бўлиши мумкин бўлган терминология тўғрисидаги масалани биринчи марта Е. Д. Поливанов XX асрнинг 30-йилларида қўйган эди. Бу даврда терминология муаммосини назарий ва амалий жиҳатдан ишлаб чиқиш эндигина бошланган эди. Терминология - бу лексиканинг ташқи таъсирларга нисбатан энг сезувчан бўлган бир қисмидир. Л. Б. Ткачёва уни "тилдаги луғат таркибининг сув остидаги қисми" деб атайди[1.25].

У ёки бу тилдаги терминологик негизнинг шаклланиши - унинг яратувчиларидан нафақат махсус билим ва муайян кўникмаларни, балки умумий маданиятни, ақл-заковатни, бекаму кўст билимдонликни талаб қиладиган мураккаб, кўп меҳнат талаб қиладиган сермашаққат жараёндир. Ҳуқуқ ва қонун тили тўғрисида, юридик терминология ҳақида фикр юритганда, шуни таъкидлаш жоизки, қонун ижодкорлиги маданияти қатъий изчил касбий тилни ҳамда айна пайтда, унинг оддийлиги, тушунарлилиги, аҳолининг барча қатлами учун енгил осон тушурилишини назарда тутати.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжат матнида қўлланилган терминологиянинг ноаниқлиги қонун мазмунининг бузилишига имконият туғдиради ҳамда унинг нотўғри шарҳланишига олиб келади. Масалан, Д. А. Керимовнинг фикрича, "жамият фаолиятининг бирор-бир соҳасида нотўғри ёки ўринсиз қўлланилган сўз, нотўғри тузилган жумла, фикр ва унинг матндаги ифодаси ўртасидаги номувофиқлик ушбу ижодкорлиги соҳасидаги каби жиддий, баъзан эса оғир оқибатларга олиб келишга қодирлигини тасаввур қилиш қийин" [2.85].

Қонун тилида турли бадиий тасвир воситалари ўхшатиш, метафора, синекдоха, литота, аллегория, жонлантириш, гипербола, муболага, турли сўз ўйинларини қўллашга йўл қўйилмайди. Чунки қонун тилида бирор нарса иккинчисига ўхшатишмайди, қиёсланмайди, маъно кўчмайди. Бундан ташқари, эмоционал-экспрессив сўзлар, поэтик-лексика, жаргон, аргон ва шевага хос сўзлар ар қўлланилмайди [3.6].

Дарҳақиқат, қонун тили - бу қонунчилик ва ҳук у қ тили, муҳим функцияларни амалга оширувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тили, одил судлов ходимларининг баён услубидаги нутқи ифодаланадиган тилдир.

Юридик терминологиядан тўғри фойдаланиш қонун чиқариш ишларининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. "Юридик терминлар қонун ҳужжатларининг тилини тежашга хизмат қилади, улар юридик амалиётда қўллаш учун қолайдир, профессионаллар учун ахборотга бой, чунки билимни ифодалашнинг қисқа, лўнда ва

бойитилган шаклидан иборатдир" [4. 23-б.].

Қонун чиқарувчи фикрни норматив-ҳуқуқий ҳужжат тариқасида баён қилишда муайян талабларга риоя қилиш ҳамда ҳуқуқ ижодкорлиги соҳаси учун махсус ишлаб чиқилган тил воситаларидан фойдаланиш лозим. Бу талаблар қуйидагилардир:

1. Кўрсатилаётган ҳуқуқий тушунча мазмунини аниқ ва икки хил тушунишга йўл қўймайдиган тарзда акс эттириш; тушунарли бўлмаган, кўп маъноли, ниқобланган, мужмал ва ноаниқ ифодаланган терминлардан фойдаланишга йўл қўймаслик.

2. Терминларни ўзининг тўғри маъносида ва умум тушунадиган маънода қўллаш, чунки норматив-ҳуқуқий ҳужжат матнида образли иборалардан ҳамда кўчма маънодаги терминлардан фойдаланишга йўл қўйилмайди. Термин ҳар доим бир маъноли бўлиши, унинг маъноси контекстга боғлиқ бўлмаслиги лозим. Семантик жиҳатдан бир маъноли бўлмаган термин махсус тушунчани англатиш функциясини бажара олмайди.

3. Юридик терминларнинг оддийлиги ва тушунишнинг осонлиги. Норматив-ҳуқуқий ҳужжат матнида, биринчи навбатда, амалиётга кенг татбиқ этилган ва фаол қўлланиладиган терминларни ишлатиш мақсадга мувофиқдир.

4. Эскирган ва адабий тилда фаол қўлланилмайдиган сўз ва сўз бирикмалари, шунингдек расмий нутқ ва ёзишмаларда ишлатиладиган сўз ва иборалар, бир қолипдаги сўзлар, расмиятчиликка асосланган усулдаги сўз ва иборалардан фойдаланишдан воз кечиш.

5. Юридик терминологияни қўллашдаги барқарорлик ва турғунлик. Анъанавий терминлардан воз кечиш ва ўша маънони англатувчи янги терминларни жорий қилиш мақсадга мувофиқ эмас. Бу норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қўллаш пайтида тушунмовчиликка олиб келиши мумкин.

6. Терминларни ифодадашдаги энг юқори қисқалик ва энг катта лўндалик. Термин унинг аниқлиги ва тушунарлилигига зиён етказмасдан энг юқори даражада иқтисод қилинган сўзлар билан ифодаланиши лозим. Кўпинча, ўзида маълумот ташимайдиган кўп сонли аниқловчи конструкция (тузилиш)лар ортиқчалик қилади.

7. Қисқартма сўзлардан ташкил топган терминлар ҳамда икки ва ундан кўп сўзлардан иборат қисқартиришларни ҳаддан ортиқ кўп ишлатишдан воз кечиш. Норматив-ҳуқуқий ҳужжат матнида фақат адабий тилга мустақкам ўрнашиб қолган қисқартма сўзлар ва қисқартиришларни қўллаш мақсадга мувофиқдир.

8. Терминнинг маъноси ва моҳиятини аниқ етказиб берувчи худди шундай термин мавжуд бўлганда, бошқа тиллардан олинган ўзлаштирма сўз ва иборалардан ҳаддан ортиқ фойдаланишдан воз кечиш.

Шундай қилиб, юридик термин - бу қонун чиқарувчининг хоҳиш-иродасини ифодалайдиган, норматив-ҳуқуций ҳужжат матнида бирхиллаштирилган ҳолда. қўлланиладиган, тўғри ва аниқ маънога эга бўлган юридик тушунчанинг умумлашган номи ҳисобланадиган, моносемантик (бир маъноли)лиги ва функционал барқарорлиги билан тавсифланадиган сўз ёки турғун сўз бирикмасидир. Шунга қарамадан, ҳар бир тил системасидаги юридик терминология фақат унинг ўзига хос бўлган хусусиятлар билан тавсифланади. Қуйида инглиз тилидаги юридик терминологияни кўриб чиқамиз.

Ҳозирги шароитда инглиз тили байналмилалликнинг вужудга келишида асосий манба ҳисобланади, унинг негизида бошқа тиллардаги терминлар системасига кириб келувчи терминлар ҳосил бўлади. Инглиз тилида азалдан инглиз тилида мавжуд бўлган туб терминлар ҳам, миллатлараро бойлик ҳисобланадиган халқаро терминлар ҳам мавжуд. Шубҳасиз, бу - ҳаётимизнинг барча соҳаларда, жумладан, фанда ҳам инглиз тилининг нисбатан кўпроқ қўлланилиши натижасидир. Бундай терминлар олимлар ўртасида мавжуд бўлган тилга оид тўсиқларни олиб ташлайди. Терминологиянинг фан сифатида шаклланиши - ғоят даражада аниқлик ва синчковлик билан ҳамда пухта ёрдашувни талаб қиладиган мураккаб ва узоқ давом этадиган жараёндир. Инглиз тилининг фан тили тариқасида тугал шаклланиши, илмий терминларнинг сезиларли даражада кўп пайдо бўлишини XVIII асрга киритиш лозим. Ваҳоланки, ҳозирги умумхалқ инглиз тили XV асрдаёқ юзага келган эди. Фан тилининг шаклланиш жараёни икки тиллиликни бутунлай тугатиш учун яна 2,5 юз йилликни талаб қилди. Чунки латин ёзувининг ўрни ва унинг инглиз тилига таъсири анча юқори бўлган.

Барчага маълумки, терминлар ҳосил бўлишининг 3 асосий усули мавжуд: умумхалқ тилидаги сўзларнинг термин сифатида қўлланилиши; бошқа тиллардан ўзлаштириш; "антик, қадимий" ёки "эгасиз" деб аталадиган меросдан фойдаланиш.

Баъзан терминлар яратишнинг фақат икки: қадимги инглиз тилидан келиб чиққан сўзлардан фойдаланиш; инглиз тилига бошқа тиллардан ўтган сўзларни ўзлаштириш усулини ажратиш тўғри бўлади, деб ҳисоблашади.

Бизни қизиқтираётган юриспруденция соҳасида "латинча сўзлар қатлами" ёки "антик мерос" муҳам ҳисобланади. Масалан, *arguendo* - кўргазмалилик хусусиятига эга бўлган қўшимча мул ох аза тартибида; *ad idem* - битимга келганлар (томонлар тўғрисида); *actus reus* - айбли хатти-ҳаракат; *alio intuiti* - бошқа мақсадда; *aliunde* - бошқа манбадан; *uberrima fides* - ишончнинг энг юқори даражаси.

Ҳеч бир халқ бошқа халқлар билан мулоқот қилмасдан, алоҳида яшай олмайди. Бунинг натижасида янги тушунчалар билан бирга у ёки бу тилнинг лексик системасида туғиладиган янги лексик бирликлар ҳам ҳосил бўлади.

Миллатлар ўртасидаги иқтисодий, дипломатии, маданий даражадаги асрий мулоқотлар билан боғлиқ бўлган ўзлаштириш ва байналмилаллик ёрдамида четлаб ўтиб бўлмайди. Инглиз тилида француз ва шотланд тилларидан ўзлашган сўзлар катта ўринни эгаллайди; улар тилнинг луғат таркибига ўрнашиб қолган ва унинг ажралмас

цисми ҳисобланади. Масалан: *bailie* (шотл.) - шаҳар судьяси; суд ижрочиси; *avticles inprobatory* (шотл.) - даво учун асос бўлиб хизмат циладиган фактларнинг ёзма баёни; *articles of roup* (шотл.) - аукцион савдосининг шарт-шароитлари; *avticles of set* (шотл.) - ижара шартномаси; *articles approbatory* (шотл.) - давони асослашда даъвогар томонидан келтирилган фактлар бўйича жавобгарнинг ёзма тушунтириши; *bairns part* (шотл.) - мероснинг болаларга берилиши лозим бўлган қонуний улуши.

Маълумки, инглиз тили аналитик тузилишга эга тиллар сирасига киради. Вахрланки, у ўзининг типологик хусусиятларига кўра, кўпроқ флектив типга киради, унда агглютинация (айрим тилларнинг грамматик қурилишига хос хусусият - грамматик шакл ва ясама сўзларнинг сўз ўзаги ёки негизига аффикслар қўшилиши натижасида ясалиши) ва ўзак ажралиши белгилари кузатилади. Флектив фонднинг қийсан қашшоқлиги, шунингдек норманд тилидан келиб чиққан сўзлардаги сўз х.осп.1 қилувчи қўшимча (аффикс)лар миқдорининг чекланганлиги инглиз лексиконининг деярли 60 % ни ташкил қилади, аффикс (қўшимча)лар ёрдамсиз сўз яшаш усулининг фаоллиги ва сермахсу■.1.1111'111 in тақозо этади. А. М. Пыж "юридик терминологиянинг асосини ташкил қиладиган, кўпинча, қадимий келиб чиқишга эга бўлган - кўпроқ умумгерман ва қадимги инглиз тилидаги" бир бўғинли, қисқа ва лўнда, туб сўздан иборат терминларнинг ролини алоҳида таъкидлайди [5. 57.].

Масалан, инглиз тилидаги *case* этимологик жпхатдап лотинчадаги *schema* сўзидан вужудга келган нормандча *cas* сўзидан келиб чиққан (ушбу ҳолда флексия унинг инглиз тилининг лексик фондига кириб келганидан сўнг тушиб қолган).

Шундай қилиб, инглиз тилидаги асосий юридик терминларнинг келиб чиқиши жиҳатдан қадимийлиги уларнинг ассимиляцияга учраши (ўзлашиши)нинг юқори даражага кўтарилишига сабаб бўлди. Инглиз тилидаги юридик терминология асосини ташкил этувчи бир ўзакли сўзларнинг юқори фоизга эга эканлигини шу билан изоҳлаш мумкин. Бу эса янги ясама терминларни яратиш учун жуда қулай ҳисобланади: *tax base* - солиқ солиш асослари; *tax law* - солиқ қонунчилиги.

Флексиянинг мавжуд бўлмаслиги шунга имкон берадики, сўз бирикмаси ўзаро қўшилиб қўшма сўзларга айланади:

stock holder - *stockholder* (хпссадор, пайчи);

poll tax - *polltax* (жон бошига солинадиган солиқ).

Фуқаролик ҳамда Жиноят кодексига кирувчи ҳуқуқий нормалар тўғри ва аниқ-равшан ифодаланган бўлиши лозим, чунки суд қарорлари айнан уларга қараб чиқарилади. Кўпинча бу қонун чиқарувчи органларнинг қонуности ҳужжатлари, фармонлари ва қарорлари, шунингдек суд қарорларига дахлдордир. Уларда қиёфа, қочирим, кесатик сўзлар учун жой бўлмаслиги лозим, чунки одамлар тақдири уларга боғлиқдир.

Юридик терминларнинг таркибий-семантик тузилишидан келиб чиқиб, уларни шартли равишда бир неча гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Асоси тўлиқ шаффоф бўлган ўзини ўзи изоҳлайдиган терминлар. Уларнинг маъноси терминнинг лексик ва морфосинтактик тузилишига кўра, осон англашилади. Кўпинча уларни "идеал терминлар" деб аташади, чунки уларнинг ички тузилишида тегишли тушунчанинг барча тоифадаги (категориал) аломатлари мужассамлашган. Масалан: mercy killing - эвтаназия (беморни қаттиқ оғриқдан ҳалос қилиш учун ўлдириш).

2. Ифодалаш шакли қисқариши ҳисобига қисқа ва аниқлиги ҳамда мазмунни аниқлаштириш зарурати туғилган ҳолларда, маъно кенгайиши билан тавсифланадиган эллиптик терминлар.

3. Масалан: air rights - the legal ownership of the airspace above and the land belonging to proprietor.

4. Семантик (маъновий) жпхатдап ноаниқ терминлар ички тузилиши билан фарқланади. Улар у ёки бу даражада семантик жиҳатдан ноаниқ хусусиятга эга бўлади ва маънони кўп ёки кам даражадаги эҳтимоллик билан аниқлаш мумкин. Масалан: finder's fee - бу "топиб олган одамга бериладиган суюнчи пули (гонорар)" эмас, балки "битим тузилаётганда воситачига бериладиган воситачилик хаки".

5. "Асоси муайян даражада шаффоф" терминлар кўп маънолилиқ (полисемия) оқибатида икки ёклама шарҳланиши мумкин: criminal lawyer - жиноятчи юрист ёки жиноят ишлари бўйича мутахассис.

"Биз фақат зарур ишоралар билан гапирамиз. Агар улар тингловчида бизга керак бўлган фикрни уйғотса, унда мақсадга эришилади; йўқса гапириш бемулоҳаза қилинган исрофгарчилик бўлур эди" [6. 81 - 94-б.].

Бу фикрга қўшилмаслик мумкин эмас. Чунки қонун тилининг фарқланиб турувчи ўзига хос хусусияти бўлиб, тўғрилиқ ва аниқлик ҳисобланади. Бу ерда амбивалент ифодалар, кўчма маъно даги сўз ва иборалар, образли нуткий иборалар ҳамда расмий усуллар билан маънони ювиб кетадиган бошқа усулларга жой бўлмаслиги лозим. Чунки ҳукм ҳамда қарор чиқариш ифодаланишининг аниқлигига боғлиқдир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ткачева. Л.Б. Основные закономерности английской терминологии. - Томск: Изд-во университета, 1987.
2. Керимов Д.А. Язык, стиль и логика нормативных актов. Законодательная техника. - М., 2000.
3. Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили. Автореферат. - Т., 1995.
4. Черкаев А.В. Юридическая терминология: проблемы применения и совершенствования: дис. ... канд. филол. наук. - М., 2004.
5. Пыж А.М. Функционально-прагматические и дискурсивные аспекты использования английской юридической терминологии: дис. ... канд. филол. наук - Самара, 2005.
6. Поливанов Е.Д. По поводу "звуковых жестов" японского языка. Статьи по общему языкознанию. - Наука, 1968.